

Leven in en met de tijd

Over: in de tijd leven: Høeg, Morriën, Tarkovsky, Wieseltier

Over: verleden/heden: Kopland, Proust

Over: snelheid van de tijd: de Roder, Tsjevateva

Over: eeuwigheid en tijd: Mercier, Paz, Riemen

Over: eigen tijd: Broch, Kunert

Over: verandering en roerloosheid: Nooteboom

Ik hang een filosofie van de radicale eindigheid van het menselijk leven aan, waarin geen plaats is voor welke eeuwigheid dan ook. Hiermee krijgt de tijd een beslissende betekenis voor de mens. In de filosofie van de radicale eindigheid ligt besloten, dat het einde van de individuele of collectieve geschiedenis van mens en mensheid geen afronding, geen voltooiing heeft. Voleinding zou in tegenspraak zijn met de tijd, die hierdoor stil gezet zou worden. Dit heeft grote gevolgen voor het menselijke streven naar perfectie. De drang om te streven naar steeds grotere volmaaktheid wordt vergezeld door de zekerheid dat niets volmaakt en volledig zal blijken te zijn. Deze ambivalentie is wezenlijk voor de mens. Zich niet neerleggen bij het bereikte, altijd verder willen gaan; en tegelijkertijd leven met het bereikte, in de wetenschap dat het nooit afgerond zal zijn: verder kan de mens niet komen. De mens moet wel leren met de beperkte tijd van leven om te gaan. Dat is een grote kunst (zie Koek G. 2002, 67-69)

Hermann Broch (1886-1951) - In de greep van de tijd

In een gesprek tussen Caesar en Vergilius uit de roman 'De dood van Vergilius' komt de tijd te voorschijn, niet alleen als tijdsverloop, maar als 'vlam', als creatieve momenten om je eigen leven vorm te geven. We hebben daarmee de tijd in eigen hand.

'Alleen in de tijd realiseert de mens zijn individualiteit. En ik bedoel hiermee niet de lineaire tijd, het tijdsverloop dat de mogelijkheid biedt een handeling te verrichten als onderdeel van een reeks handelingen, maar het gaat mij om de tijd als toestand, als individuele tijdservaring die de mens in morele zin voedt en tot creativiteit opwekt. Deze tijd is dus méér dan geschiedenis of evolutie. Het is een vlam. In de tijd leeft de menselijke ziel als een salamander in het vuur' [...]

'Wij zijn gebonden aan de tijd, wij alleen, en zelfs de kennis is aan de tijd gebonden' [...]

'Wat was de tijd? Was die wel een stroom die onafgebroken voortsnelde? Was tijd niet veeleer een schoksgewijs bewegen, dat nu eens als het haast stilstaand water van een meer of zelfs een moeras uitgestrekt ligt onder de tweekleurige schemerwolk, en dan weer als een kolkende waterval, hoog opsproeiend, regenboogkleurig in schuimige glinstering alles overspoelt met zijn bruisende stroom?'

'Waarheen ging de vaart? Het bootje schommelde: 'De mens, het kennende wezen..de tijd houdt hem in de greep..'Integendeel, Vergilius, de mens houdt de tijd in zijn hand' (Broch H. 1989, 364-365).

Peter Høeg (1957) - Geleende tijd

De vele tragische gebeurtenissen uit zijn jeugd en in het circus hebben Kaspar Krone, de hoofdpersoon uit de roman 'De stille en het meisje' van Peter Høeg, het gevoel gegeven, dat hij in een geleende tijd leeft.

'De angst voor de stad was er ook al vóór de aardbeving geweest, hij had die als kind al gehoord, na het ongeluk, nadat zijn gehoor was aangescherpt, de angst was een oude bekende. Bij sterfgevallen, ernstige ongelukken in de piste en bij hemzelf. Het was niet zozeer de angst

voor de ramp zelf, als wel voor wat daarachter tevoorschijn kwam. De tragische gebeurtenissen waren deuren die toegang verschaften tot het besef dat we allemaal in geleende tijd leven en dat alles wat belangrijk is om vat op te krijgen, het leven, het geluk, de dood, de liefde en de inspiratie volstrekt onbeheersbaar is' (Høeg P. 2006, 146-147).

Rutger Kopland (1934-2012) - Opgaan in/ontsnappen aan de tijd

Het is volgens Kopland een hele kunst om in het heden te leven.

'De dichter die ik hier citeer is Octavio Paz... Hij is ook degene die de paradoxale tegenpool levert van de notie 'uitgang/ontsnapping'. Paz is namelijk langdurig geobsedeerd geweest door het 'heden', dat woord symboliseert voor hem het verlangen om niet in het verleden of in de toekomst te leven, maar om in de beweging van de tijd zelf te leven; dat klinkt eenvoudig, maar het is een hele kunst om in de tijdelijkheid van het moment te bestaan, om op te gaan in de stromen van de tijd. En zie hier de eerste paradox: ergens uit te willen ontsnappen en tegelijkertijd ergens in te willen opgaan' (Kopland R. 1998, 76).

Günther Kunert (1929) - Ons levenstempo

Onder het kopje 'kapotte snelheidsmeter' zoekt Kunert naar de wijze waarop het tempo van het leven met onze persoon overeenkomt.

'..vragen wij ons af of wij te snel leven of te langzaam – wat ondanks het extreme verschil toch beide keren hetzelfde betekent: leven wij eigenlijk wel 'goed', gebruiken wij onze dagen werkelijk zo dat het een min of meer geloofwaardige voorstelling van een 'vervuld bestaan' benadert?

De onmogelijkheid om de snelheid van een van ons losgeraakte tijd te bepalen, die wij echter zelf zijn hoewel hij zonder ons schijnt te verstrijken, is verontrustend. Want steeds hebben wij het bange vermoeden dat als wij te snel leven het wezenlijke, dat zelf om het te be-leven vraagt dat we van haast afzien, door ons verzuimd wordt. En leven we te langzaam, dan bereiken wij het ook niet omdat het steeds al verder gedijd is zodra wij onze hand ernaar uitstrekken... Ofwel in de ene ofwel in de andere positie bevinden wij ons altijd. In beide voelen wij ons even weinig op ons gemak. Wie zich haast, verlangt naar rust die hij, als hij die eindelijk bereikt, nauwelijks verdraagt, terwijl wie in weifelende, bijvoorbeeld landelijk bepaalde tijdsbestekken thuis is, naar de dynamiek van de metropool verlangt, waarin hij al vlug het opgeven van zijn vroegere levenstempo als onherroepelijk verlies zal ervaren. Onder zulke tempowisselingen lijden wij allemaal en daarmee onder het zogenaamde inzien van verzuimen, die wij, wat voor hun inbeelding spreekt, niet eens kunnen definiëren' (Kunert G. 1983, 117-118).

Pascal Mercier (1944) - Het valse licht van de eeuwigheid

Het idee van het 'eeuwig leven' is voor Prado een schrikbeeld, want het ontnemt aan het proces van de tijd alle betekenis.

'Wie zou er al naar werkelijke onsterfelijkheid verlangen? Wie zou er tot in alle eeuwigheid willen leven? Hoe saai en oninteressant zou het zijn te weten: wat vandaag, deze maand, deze jaren gebeurt, is van geen belang, er komen nog oneindig vele dagen, maanden, jaren. Oneindig vele, letterlijk. Zou er, als dat zo zou zijn, nog iets kunnen bestaan dat enige betekenis heeft? We zouden geen rekening hoeven houden met de tijd, we kunnen niets mislopen, we hoeven ons niet te haasten. Het maakt niets uit of we iets

vandaag doen of morgen, dat is van geen enkele belang. We kunnen miljoenen keren iets verzuimen en in het licht van de eeuwigheid zou het niets zijn en het zou geen zin hebben ergens spijt van te hebben, want er rest altijd tijd genoeg om het goed te maken. We kunnen zelfs niet van de hand in de tand leven want het geluk dat daaruit voortvloeit berust op het bewustzijn van de verstrijkende tijd. De klaploper is immers een avonturier in het aangezicht van de dood, een kruisridder tegen het dictaat van de haast. Als er altijd en overal tijd voor alles en iedereen is: waar is dan nog ruimte voor het plezier van het tijdverspillen? [..]

Want één ding weten we heel goed: het zou een hel zijn, dat paradijs van de onsterfelijkheid' (Mercier P. 2006, 166-167).

Adriaan Morriën (1912-2002) - Tijdeters

In de bloemlezing over ouderdom en ouder worden, die door Morriën is samengesteld, staat een inleiding van Morriën zelf, waarin hij zijn eigen idee over ouder worden weergeeft.

'De tijd regelt en regeert ons leven, van ieder afzonderlijk en van ons allen tezamen. Zonder de indeling in uren, minuten en zelfs seconden zouden onze dagen ('de dagen onzes levens') zich als blinde chaotische vlekken aan ons voordoen. Wij zouden ons in een temporeel Babylon bevinden, waardoor ons al gauw ook het spraakgebruik zou ontvallen. [..].

Tijdeters zijn wij. Wanneer wij de tijd niet consumeren, doet hij het ons. 'Le temps ronge la voie' ('De tijd knaagt aan de weg'), schreeft Charles Baudelaire ruim honderd jaar geleden' (Morriën A, 1994, 6).

Cees Nooteboom (1933) - Twee soorten tijd

In een gesprek tussen Arno en Arthur, twee personen uit de roman 'Allerzielen' gaat het over stilstaan bij de dingen: het naar de dingen kijken. 'Het geheim was dat je lang naar die dingen moest kijken, dat je zelf de geladenheid van zo'n steen werd, dat de stilte gevaarlijk werd'.

'Hij wilde iets over Elik vragen maar wist niet hoe hij het in moest kleden. Na zijn aankomst was hij eerst naar huis gegaan, had zijn spullen neergezet. De kastanje kreeg zijn eerste bladeren, dat had hem opgelucht, omdat daar tenminste iets veranderd was. Nee, het was de aanblik van zijn kamer geweest die hem een ogenblik lang doodstil had laten staan. Twee soorten tijd, die van de verandering en die van de roerloosheid, de stilstand, konden kennelijk zo dicht bij elkaar bestaan' (Nooteboom C. 1989, 337).

Octavio Paz (1914-1989) - Onze weg naar volmaaktheid

Paz speelt het klaar om in één alinea de tijdsopvatting vanuit de Middeleeuwen tot nu toe te schetsen. In een boeiende discussie tussen twee denkbeeldige figuren (een Ik en een Hij) roept Paz het probleem van de eeuwigheid en de tijd op. Het blijkt en uiterst ingewikkelde kwestie te zijn, waarbij de mens grote moeite heeft de eeuwigheid los te laten. Het is daarom een kunst om in het heden te leven.

'Onze opvatting over de tijd als voortdurende verandering is niet alleen een breuk met het middeleeuwse christelijke archetype, maar het is ook een nieuwe combinatie van de elementen ervan. De eindige tijd van het christendom wordt de bijna oneindige tijd van de natuurlijke evolutie en van de geschiedenis, maar behoudt twee van zijn basiseigenschappen: het onherhaalbaar en opeenvolgend zijn. De moderniteit ontkent de cyclische tijd op dezelfde absolute manier waarop Sint Augustinus die ontkend had: de

dingen gebeuren maar één keer, ze zijn onherhaalbaar. Voor wat betreft de hoofdpersoon in het tijdsdrama: Dat is niet meer de individuele ziel, maar de collectiviteit in haar geheel, de menselijke soort. Het tweede element, de met de eeuwigheid consubstantiële volmaaktheid, veranderde in een attribuut van de geschiedenis. Zo werd voor de eerste maal verandering gewaardeerd: de wezens en de dingen komen niet tot volmaaktheid, tot hun volle werkelijkheid, in de andere tijd van de andere wereld, maar in de tijd van hier – een tijd die geen eeuwig, maar een vluchtig heden is. De geschiedenis is onze weg tot volmaaktheid' (Paz O. 1990a, 38-39).

Discussie

(Hij) (op verzoenende toon) Wij zijn gedoemd om in de tijd te leven. We zijn eeuwig en we vallen voor altijd, ja, voor altijd, in het relatieve: dat is onze straf. Maar jullie niet. Jullie kunnen met één sprong de tijd en zijn duivelse twisten ontvluchten. Noemen jullie dat geen vrijheid?

(Ik) Waar wil je naar toe? Moloch verkondigt dat zijn strijd absoluut is, Mammon decreteert dat rijkdom het hoogste goed is; jullie hebben van de relatieve altijd iets absoluuts gemaakt, van het schepsel een God en van het ogenblik een valse eeuwigheid. En nu beweer je het tegenovergestelde: het relatieve is onherroepelijk relatief én duivels. Je vraagt me de aardse twisten op te geven en omhoog te kijken... Weer bedrog, weer een valstrik.

(Hij): Je zit nog steeds gevangen in de tijd. Denk eraan: 'Niets ontgoochelt me, de wereld heeft me betoverd'. Je moet je ervan losmaken, de sprong wagen, vrij zijn. Het woord is losmaking.

(Ik) Oplichter! We leven in de tijd en we moeten de tijd het hoofd bieden. Alleen zo zullen we misschien ooit het tijdeloze vaag kunnen ontwaren. Politiek en contemplatie: dat heeft Plato gezegd en dat hebben Aristoteles en Marcus Aurelius, Thomas van Aquino en Kant, ieder op hun wijze herhaald. In het relatieve zijn de sporen, de weerspiegelingen van het absolute te vinden; in de tijd is elke minuut een zaadje van de eeuwigheid. En het doet er niet toe als het niet zo is; elke relatieve daad verwijst naar een betekenis die hem transcendeert.

(Hij) Filosofaster!

(Ik) De pot verwijt de ketel... Wij leven in de tijd, we zijn gemaakt van tijd en onze werken zijn tijd: ze zijn vergankelijk en wij zijn vergankelijk. Maar soms kunnen we in de bewolkte hemel een opklaring zien. Misschien zit er niets achter en toont ze ons slechts haar eigen doorzichtigheid.

(Hij) (Op gretige toon) En is dat voldoende? Heb je genoeg aan die weerspiegeling van een weerspiegeling?

(Ik) Ik heb er genoeg aan, wij hebben er genoeg aan. Wij zijn het tegendeel van jullie: we kunnen de daad noch de contemplatie opgeven.

(Hij) (Op andere toon) Voor ons is zien en doen hetzelfde – en het leidt tot niets. Al onze welsprekende redevoeringen eindigen in slangegeesis .. We zijn in de tijd gevallen engelen, maar we zijn geen tijd: we zijn onsterfelijk. Dat is onze straf: eeuwigheid zonder hoop.

(Ik) Wij zijn de kinderen van de tijd en tijd is hoop' (Paz O. 1987, 139-140).

Marcel Proust (1871-1922) - Verloren en verleden tijd

Het is niet zo eenvoudig om een goede weergave te geven van de inhoud van het begrip 'Op zoek naar de verloren tijd' (de titel van de romancyclus van Proust). Iets wat je verloren hebt, ben je kwijt, staat niet meer in het geheugen ingeprent. Bij Proust betekent verloren tijd: de tijd die achter je ligt, maar in je herinnering nog steeds voortleeft. Hij geeft hier zelf een voorbeeld van uit zijn eigen liefdesleven.

Vervlogen

'De Engelse titel gekozen door Scott-Moncrieff stamt uit een sonnet van Shakespear ('When to the sessions of sweet silent thought / I summon up remembrance of things past..') en blijft suggestief. Deze titel beviel Proust echter niet, hij miste de belangrijke nadruk van het origineel – op het idee van verlies, het idee van tijd, en het idee van recherche of herzoeken. Het boek is inderdaad een verhaal over verloren tijd – tijd die op twee manieren is verloren. De tijd is verloren omdat hij vervlogen is, omdat zijn hoogtepunten als een wegzijlende minnaar zijn verdwenen in het verleden, en zijn intensiteit voor altijd verloren lijkt. En het is verloren tijd omdat hij is verspild – met frivole activiteiten, futiele bezigheden en irrelevante zaken' (Proust M. in: Bradbury M. 1989, 131).

Verleden tijd

'Ik reed niet door dezelfde straten als de mensen die op stap waren die dag, maar door een glijdend, droevig en zoet verleden. Het bestond trouwens uit zoveel verschillende verledens, dat het moeilijk voor mij was de oorzaak van mijn weemoed te onderkennen, of die te wijten was aan dat lopen, Gilberte tegemoet, vol vrees dat zij niet komen zou, aan de nabijheid van een bepaald huis waar Albertine naar mij verteld was met Andrée heen was gegaan, of aan de filosofische betekenis van ijdelheid die een weg lijkt te krijgen als je hem duizendmaal hebt afgelegd met een hartstocht die niet beklijft en geen vrucht heeft gedragen (Proust M. 1997, 191).

Rob Riemen (1962) - Geen tijd meer

Riemen, redacteur van het tijdschrift Nexus, zet grote vraagtekens bij het vooruitgangsidee van de moderne tijd. De kennis van de Muzen met haar eigen adeldom wordt ingewisseld voor de wetenschappelijke kennis, die zich tot de stoffelijke wereld beperkt. Hiermee verandert ook het tijdsbesef van de mens. Niet het verleden, maar de toekomst komt in het centrum te staan. Met het wegvallen van de eeuwigheid verdwijnt ook de toekomst en wordt alles heden. Dat geeft een grote gehaastheid aan het leven, want het heden is vluchtig.

'Het vooruitgangsgeloof in het tijdperk dat Goethe vooralsnog niet zag terugkomen, bestond voor alles uit de cultivering van de adel van de geest als levensideaal. Men zocht de stilte, de sereniteit en harmonie om zich te oefenen in de onvergankelijke waarden, wellevendheid en weldenkendheid [..].

Maar in de wereld zonder Muzen die Goethe naderbij zag komen, kreeg het begrip vooruitgang een andere betekenis. Vooruitgang werd het resultaat van wetenschappelijke kennis, niet van de kennis van de Muzen. Het domein was primair de materiële wereld en

niet wat zich aan het stoffelijke wil onttrekken. Vooruitgang werd de mythe waar de wereld zonder Muzen onvoorwaardelijk in wilde geloven.

Met deze mythe voltrok zich een verandering in het tijdsbesef van de mensen. Men onderzoekt niet meer het verleden, maar keek uitsluitend naar de toekomst. Daar zou de ultieme kennis worden gevonden. De vergankelijke wereld was de enige wereld, de onvergankelijkheid verdween en daarmee ook het besef van eeuwigheid. Wanneer vervolgens ook het vertrouwen in de toekomst wordt ondermijnd, blijft alleen het besef van het nu. Vandaar dat de wereld zonder Muzen alles wil offeren voor de grootste planeet in het universum van de vooruitgang: snelheid. Als er alleen nog maar het nu is, moet alles zo niet onmiddellijk dan toch zo snel mogelijk. Men kan niet anders dan gehaast zijn. Goethe was het opgevallen. Vincent van Gogh zag het: 'Er is tegenwoordig iets gejaagds en gehaasts wat me niet bevalt en het is net alsof de dood er overheen is gegaan'. We hebben, letterlijk, geen tijd meer' (Riemen R. 2000, 17).

H.J. de Roder (1958) - Bewustwording van de tijd

De Roder, neerlandicus, essayist, geeft een beschrijving van de betekenis van het 'te laat' in de ogen van Simon Vestdijk.

'Vestdijk beschrijft het telaat als een verschijningsvorm van het menselijk tekort: men wordt zich pas van de tijd bewust wanneer men ergens te laat voor is. Tijd kan dus slechts een negatieve vorm aannemen. Deze 'retardistische' levensbeschouwing lijkt zeer pessimistisch, maar niet alleen is er een verweer mogelijk tegen het telaat, het kan zelfs overwonnen worden: in de kunst en in de liefde. In de eerste door aan 'de vergankelijke indruk, de ongrijpbare inspiratie en de persoonlijke herinnering vorm en duurzaamheid te geven', in de tweede door het bezit van de geliefde op te geven 'ten behoeve van de herinnering, en de vluchtige vervoering (te laten uitkristalliseren) in de trouw' (Roder de H. 2001, 107).

Andrei Tarkovsky (1932-1986) - De verzegelde tijd

Tarkovsky, filmmaker, geeft aan zijn boek over de film de titel 'De verzegelde tijd' mee. Hij ziet de tijd als een innerlijke, psychologische dimensie, die richting en vorm geeft aan het individuele bestaan. Het leven is niet meer dan een toegekende termijn, waarin we onze individualiteit gestalte moeten geven. Ook als alles vergankelijk is, de tijd blijft voor de mens aanwezig en bezegelt het leven. In de geest wordt de tijd die de mens heeft, verzegeld als een ervaring die tijd vasthoudt.

'Wat betekent 'tijd' in het menselijk bestaan, de tijd niet opgevat als een specifiek filosofische categorie maar als een innerlijke, psychologische dimensie die richting en vorm geeft aan het individuele bestaan? En wat impliceert deze subjectieve en individuele ervaring van tijd voor de filmkunst? Deze vragen vormen de kern en het fundament voor mijn filmkunst.

Alleen in de tijd realiseert de mens zijn individualiteit. En ik bedoel hiermee niet de lineaire tijd, het tijdsverloop dat de mogelijkheid biedt een handeling te verrichten, maar het gaat mij om de tijd als toestand, als individuele tijdservaring die de mens in morele zin voedt en tot creativiteit opwekt. Deze tijd is dus méér dan geschiedenis of evolutie. Het is een vlam. In de tijd leeft de menselijke ziel als een salamander in het vuur. Tijd en geheugen zijn met elkaar verweven, ze zijn als twee kanten van één medaille. Het spreekt vanzelf dat er zonder tijd ook geen geheugen bestaat. Het geheugen is een complex begrip, omdat zelfs de opsomming van al zijn eigenschappen nog ontoereikend zou zijn om het totaal aan indrukken te omschrijven, die het op de mens achterlaat. Maar als iemand zijn jeugdherinneringen vertelt, hebben we voldoende materiaal om ons een

betrekkelijk beeld van hem te vormen. Een mens zonder herinnering is immers gevangen in een illusoir bestaan. Hij is als het ware uit de tijd gevallen en niet in staat zijn band met de werkelijkheid te begrijpen, hij is aan de waanzin overgeleverd.

Als moreel wezen is de mens begiftigd met een geheugen dat hem zijn ontoereikendheid doet voelen, hem kwetsbaar maakt en tot lijden in staat [...]

De tijd die ieder mens gegeven is biedt hem de mogelijkheid zichzelf bewust te worden als een moreel wezen dat streeft naar de waarheid. Hoe zoet en hoe bitter is dit geschenk? Het leven is niet meer dan een toegekende termijn, waarin de mens zich geestelijk kan en moet vormen overeenkomstig zijn eigen voorstelling van het doel van het bestaan. Deze begrensde tijd doet hem nog duidelijker zijn verantwoordelijkheid beseffen tegenover zichzelf en anderen. Het menselijk geweten bestaat dankzij deze tijd.

Men zegt dat tijd onomkeerbaar is. Dat is juist voor zover het verleden 'niet terug te draaien is'. Maar wat is verleden eigenlijk, als iedere mens juist in het verleden de onvergankelijke realiteit van het heden, van ieder ogenblik ziet bevestigd? In zekere zin is het verleden aanzienlijk reëler, of in ieder geval stabiel, bestendiger dan het heden. Het heden loopt ons als zand door de vingers en krijgt zijn gewicht feitelijk pas in de herinnering.

Op Salomo's ring stond 'Alles is vergankelijk'. Ik wil daarentegen de nadruk leggen op de onomkeerbaarheid van de tijd in zijn ethische betekenis. Omdat de tijd een strikt subjectieve, geestelijke categorie is, kan hij niet zomaar spoorloos voor de mens verdwijnen. In de geest wordt de tijd die de mens leeft 'verzegeld' als een ervaring die tijd vasthoudt' (Tarkovsky A. 1986, 55-56)

Marina Tsvetajeva (1892-1941) - De snelheid van de tijd

De Russische dichteres Tsvetajeva heeft in een bewogen tijd geleefd: de Russische revolutie met alle gevolgen van dien. Ze heeft aan de lijve ondervonden, hoezeer de tijd een loopje met haar neemt. Het leven is zo voorbij, vooral als je de tijd zelf beëindigt.

Lof van de tijd

Lof van de tijd

Over vluchtelingswegen henen

- Voorwaarts, sneller, geen verwijl! -

Snelt het wiel in allerijl.

Tijd! Je bent niet bij te benen.

In kronieken en in kussen

Lig je vast... maar onderhand

Ruis je als een stroompje zand...

Tijd, zo neem je mij ertussen!

(Tsvetajeva M. 1999, 311)

Leon Wieseltier (1952) - In de tijd leven

De mens is een onvoltooid wezen. Daarom heeft hij de tijd nodig. Een volmaakt wezen kan hier buiten. De tijd is bestemd om zijn leven te vervolmaken.

'Volmaakte wezens kunnen niet in de tijd leven, en mensen kunnen niet buiten de tijd leven. Dus wat is de volmaaktheid van wezens die in de tijd leven? Vervolmaakbaarheid' (Wieseltier L. 1999, 601).